

"महात्मा बसवेश्वरांच्या साहित्यातील सामाजिकता"

प्रा.डॉ.मनोहर सिरसाट
संशोधन मार्गदर्शक, मराठी
विभागप्रमुख बलभीम महाविद्यालय, जि.बीड

रेणुका शिवलिंगाणा संभाहरे
संशोधक विद्यार्थीनी

प्रस्तावना :

आपल्या भारत देशाला अनेक महान संत महात्मे यांची परंपरा लाभलेली आहे यात काही संतांनी खूप मोलाची भर घातली आहे जसे की, गौतम बुद्ध, वर्धमान महावीर, संत कबीर, गुरुनानक देव, संत रवीदास आणि बसवेश्वर यांनी जगाला अस्पृश्यता, वर्णभेद, जातीभेद, लिंगभेद झुगारून समता, बंधुता, विवेक आणि त्याचबरोबर कायक वे कैलास आपल्या प्रामाणिक श्रमातच परमेश्वर आहे असा महान संदेश बसवेश्वरांनी दिला. हा संदेश त्यांनी बाराव्या शतकात दिला आहे. आणि त्या काळात परिस्थिती खूप वाईट होती. इथे ईश्वराच्या नावाखाली मनुष्याची सर्व प्रकारची फसवणूक व छळ होत असे. सामाजिक, मानसिक, आर्थिक अशा प्रकारची फसवणूक केली जात होती. त्यांना उच्चनीचता मान्य नव्हती. त्याच बरोबर त्यांना व्रतवैकल्ये कर्मकांड हे मान्य नव्हते. विषमता हिच आपल्या सामाजिकतेचा पाया होता. हे बसवेश्वरांना माहित होते. त्यामुळे त्यांनी सामाजिक आणि धार्मिक विषमतेवर जोरदार हल्ला केला. ही विषमता भेदभाव नष्ट करण्यासाठी त्यांनी पहिली लोकशाही संसद निर्माण केली ती म्हणजे अनुभवमंटप यामध्ये सर्व जातीमधील लोकांना प्रवेश होता. कोठेही उच्चनीचता नव्हती. स्त्री-पुरुष, वर्ण, अस्पृश्यता, जाती कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव अनुभवमंटपामध्ये नव्हता. सर्व जाती धर्मातील लोकांना प्रवेश होता. बसवेश्वरांना चातुर्वर्ण्य व्यवस्था मान्य नव्हती. तसेच त्याचबरोबर स्त्रियांना समान हक्क व अधिकार, स्त्री जीवनविषयक सुधारणा, स्त्रीयांची सुतकापासून मुक्ती, त्याचबरोबर स्त्री शिक्षणासाठी पुढाकार, विधवा विवाह व सतीबंदी संबंधी विचार, विधवा पुनर्विवाह, आंतरजातीय विवाहासाठी पुढाकार अशी अनेक सामाजिक कार्ये बसवेश्वरांनी केले आहे. असा सामाजिक सुधारणेचा संघर्ष महात्मा बसवेश्वरांनी केला.

जात प्रथेस विरोध :

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये जातीला प्रमुख स्थान आहे. माणूस ज्या जातीत जन्माला आला तो त्या जातीचा होतो. जातीच्या आधारे त्याला श्रेष्ठ-कनिष्ठ किंवा उच्च-निच ठरविले जात होते. जात ही जन्मावर आधारलेली होती म्हणून प्रत्येक जातीची ठराविक कामे देखील जातीवरून पाडण्यात आली होती. त्यावेळी माणसाच्या श्रमापेक्षा, कष्टापेक्षा, कामापेक्षा जातीला जास्त महत्त्व होते. त्यामुळे माणसांना मूल्य किंवा महत्त्व नव्हते. खालच्या जातीतील लोकांना हिन वागणूक दिली जात. आठशे- नऊशे वर्षांपूर्वी म्हणजे बाराव्या शतकात ही परिस्थिती किती बेकार किंवा भयानक होती याचा अंदाज आपण आजही घेऊ शकतो. जर आज आपण एकविसाव्या शतकात जगत असलो तरी जातीचे स्वरूप टिकून आहे असे आपल्याला दिसून येते.

महात्मा बसवेश्वरांनी जाती प्रथेस प्रखरपणे विरोध केला हे त्यांच्या वचनांमधून दिसून येते. त्यांनी आपल्या वचनातून खालच्या जातीतील म्हणजे अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीशी आपले नातेसंबंध प्रस्थापित केले आहे. यामध्ये ते त्यांची जात विसरले होते. या वचनामधून समानतेची व समरसतेची भावना दिसून येते.

"हर ज्याचा आदी पुरुष आहे, पुरातन ज्याचा परिवार आहे

त्या घरात जन्मलेल्या मांगाचा मी पूत्र आहे.

माझ्या पित्याने जातीचे सुतक नष्ट केले आहे

मादराचा (मांगाचा) पूत्र मी आहे.

सर्पभूषण कूडलसंगमदेवा,

चन्न्या माझे आजोबांच्या आजोबांचे वडील आहेत."

ह्या वचनातून असे दिसून येते ज्यांना खालच्या जातीचे समजले जात होते त्यांच्या मनातून नीचतेची भावना दूर करण्यासाठी त्यांनी त्यांच्याशी आपले नाते जोडले. हे नाते जोडतांना त्यांनी अनेक प्रकारच्या जातीतील लोकांविषयी आपला आदरभाव व अभिमान व्यक्त केला आहे असे दिसून येते. त्यांच्या नजरेत सर्वसमान आहे असे दिसून येते. बाराव्या शतकात जातीव्यवस्थेची मुळे खूप खोलवर गेलेली होती. त्यासाठी बसवेश्वरांना खूप संघर्ष करावा लागला. बसवेश्वर आपल्या पुढील वचनामध्ये ऋषीमुनींच्या जातीचा प्रमाण देतात व सांगतात की, जातीच्या उच्चनीचतेवर चांगला-वाईट. गुणावगुण अवलंबून नसतो.

"व्यास भोईणीचा पुत्र, मार्कंडेय मांतगीचा पुत्र ;

कूलगोत्रांच्या अगोदर काय होते ?

साक्षात अगस्त्य बेरड, दुर्वास चांभार,

कश्यप लोहार, न्हावी कौंडिण्यासी

सारे त्रिभुवन जाणते पहा.

आमच्या कूडलसंगमदेवाचे वचनच असे आहे

श्वपच असला तरी शिवभक्तच कुलीन आहे"^२

विषमतेला विरोध आणि समतेची प्रस्थापना :

महात्मा बसवेश्वरांनी समाजातील असलेल्या विषमतेला अत्यंत जोरदारपणे विरोध केला आणि त्याचबरोबर समता प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक प्रकारची पावले उचलली. त्यांना हे समजले होते की, हा लढा जिंकण्याचा असेल तर यात समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांना सहभागी करावे लागेल जर हे तयार होत नसतील तर त्यांच्या विरोधाला न बघता त्यांच्याशी संघर्ष करावा लागेल व त्यात कोणत्याही प्रकारची कसर ठेवली जाणार नाही असे धोरण त्यांनी स्वीकारले. त्यांनी त्यांच्या पदाचा किंवा सत्तेचा गैरवापर केला नाही. तर त्यांनी सामान्य माणसांशी त्यांनी आपुलकीचे, ममतेचे नाते जोडले आणि त्यांच्या मनात विश्वास निर्माण केला हे त्यांना माहित होते. सामाजिक समतेचा आणि विषमतेला यशस्वी करायचे असेल तर समाजातील सर्वजातीतील लोकांना एकत्र आणून त्यांच्यावर अन्याय होत आहे. तसेच जे अन्याय करीत आहेत त्यांचे प्रबोधन होणे आवश्यक आहे. असा चांगला दृष्टीकोण बसवेश्वरांचा होता. समतेचे तत्व मान्य करणे शक्यच नव्हते.

स्त्रियांना मुक्तीचे पंख :

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्री वेगवेगळ्या रुढी, परंपरा धार्मिक बंधनांनी प्राचीन काळापासून बांधलेली आहे. त्यामुळे तिचे जीवन हे पशुसमान होते. स्त्री ही पुरुषांसाठी उपभोगाची वस्तु होती तिचा सेवेसाठी वापर केला जात होता. स्त्री जीवनावर होणारा अन्याय स्वतः बसवेश्वरांनी पाहिला होता आणि अभ्यासला होता. त्यामुळे त्यांना जीवनांमध्ये बदल होण्याची अत्यंत गरज आहे हे बसवेश्वरांना वाटले. बसवेश्वरांची दूर दृष्टि असल्यामुळे त्यांना समजले होते. भारतीय समाजाची प्रगती आणि स्त्री जीवनाचा विकास ह्या दोन गोष्टी एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत. स्त्री ही कुटुंबाची अविभाज्य घटक आहे. म्हणून ह्या घटकाला दुर्बल ठेवणे संपूर्ण समाजाला व देशाला दुर्बल ठेवण्यासारखे आहे असे बसवेश्वरांना वाटते. तसेच बसवेश्वरांनी शैक्षणिक स्थिती पाहिली तर स्त्रीचे शिक्षण हे एक टक्का देखील नसावे. कारण स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याचे कार्य धर्मव्यवस्थेने केले होते. "मनुस्मृती म्हणते की, स्त्रियांना उपनयन व वेदपठणाचा अधिकार नसावा. कारण स्त्रीचा विवाह हेच तिचे उपनयन असते."^३ ह्याचा अर्थ तिला परावलंबी बनवण्याचे काम धर्मव्यवस्थेने केले होते. पण बसवेश्वरांना ते मान्य नव्हते. याची जाणीव बाराव्या शतकात बसवेश्वरांना होती.

बालविवाहास विरोध आणि पुनर्विवाहास मान्यता :

बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात बालविवाहास विरोध व विधवा पुनर्विवाहास मान्यता दिली होती. त्यांचे असे मत होते की, वधु आणि वराने एकमेकांना पसंत केले पाहिजे असे म्हणणे होते. पुरुषांप्रमाणे जीवन जगण्याचा अधिकार स्त्रियांना देखील आहे हे मत त्यांनी वास्तवात देखील आणले. अनुभवमंटप स्त्रियांना पुरुषासमान स्थान दिले आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये अपघाताने अचानक वैधव आले तरी अशा स्त्रियांना चांगल्या प्रकारची वागणूक दिली जात नव्हती. तिला कुठल्याही पुजाविधी, मंगलप्रसंगी तिची उपस्थिती अशुभ मानली जाई. त्यामध्ये वास्तविक पाहता तिचा काहीच दोष नसतो. परंतु भारतीय संस्कृतीने तिला दोषी ठरवून तिचा पुनर्विवाह नाकारला.

बाराव्या शतकापर्यंत हिंदू विधवांची अपवित्र, अशुभ म्हणून तिची हेटाळणी होत होती. तिचे केशवपन करून तिचे अलंकार, चांगली वस्त्रे, चांगले भोजन ग्रहण न करण्यासारखी जी हजारो बंधने लादली होती, ती बंधने झुगारून विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार बसवेश्वरांनी दिला. "लिंगायत धर्मात विधवा मुक्तपणे विवाह समारंभात किंवा धार्मिक विधीमध्ये आत्मविश्वासाने सहभागी होऊ शकतात."^४ लिंगायत संस्कृतीमध्ये विधवांना अपवित्र किंवा अस्पृश्य मानलेले नाही. पतिच्या मरणानंतर सती जाणे, केशवपन या प्रकारांना अजिबात जागा नव्हती. पुरुष जर पत्नीच्या मरणानंतर पुनर्विवाह करू शकतात तर स्त्रियांनी का सुरक्षित राहण्यापासून दूर राहावे ? हे बसवेश्वरांचे म्हणणे होते. लिंगायत धर्मात ज्या वेश्या स्त्रीया आल्या आणि त्यांनी इष्टलिंग दीक्षा घेतली त्यांचे सन्मानपूर्वक पुनर्वसन करण्याचे दायित्व त्यांनी स्वीकारले होते. त्याचप्रमाणे मंदिरे व त्यातील पुजारी व पुरोहित ह्या गोष्टी झुगारून त्यांनी देवदासी प्रथेला विरोध केला. यापलिकडे जाऊन वेश्या आणि देवदासी यांचे विवाह ही त्यांनी लावून दिले. त्यांना समाजामध्ये माणूस म्हणून जगण्याची एक नवीन दिशा दिली. स्त्री गुणगान करतांना त्यांच्या मनात एक वेगळ्याच प्रकारचा आदर व्यक्त होताना दिसतो ते एका वचनात ते म्हणतात.

"स्त्रीचे दिव्य रूप पहा पुरातन्यानों !

बालेचे मुग्ध रूप पहा पुरातन्यानों !

स्वतः मध्ये स्वतः निश्चळ वर्णनातील आहे

या कूडलसंगमदेवाचे व्यक्तित्व माझ्या महादेवी आक्कात आहे !"^५

पुरुषांप्रमाणे आणि पुरुषाइतका आनंदी जीवन जगण्याचा अधिकार स्त्रियांना सुध्दा आहे असे त्यांनी प्रतिपादन केले. आपले हे म्हणणे त्यांनी वास्तवात किंवा कृतीत देखील आणण्यासाठी अनुभवमंटपामध्ये स्त्रियांना पुरुषासमान स्थान दिले. पुरुषी अहंकाराला किंवा वर्चस्वाला हादरा देणारे बसवेश्वर पहिले महापुरुष होते.

➤ निष्कर्ष :

१. बसवेश्वरांनी स्त्रियांना देखील पुरुषांइतका समान अधिकार दिला.
२. उच्च-नीचता, जात-पात धर्मकांड किंवा कर्मकांड झुगारून लावण्याचा प्रयत्न केला.
३. स्त्री समाजातील व समाजजिवनातील अमूल्य असा घटक आहे हे सांगितले.
४. विधवा स्त्री व वेश्यांचे पुनर्विवाह यासाठी पुनर्प्रस्थापनासाठी प्रयत्न केले.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25, Vol. 3
March 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

➤ संदर्भ ग्रंथ :

१. सुभाष कि.देशपांडे 'महात्मा बसवेश्वर आणि कार्य कर्तृत्व' जनशक्ती वाचक चळवळ, प्रथमावृत्ती
२१ मार्च २०१५ पृ.क्र. ११९.
२. डॉ.अशोक गं. मेनकुदळे 'क्रांतिकारी युग प्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर' महाराष्ट्र बसव परिषद, हिरमेठ संस्थान, भालकी पृ.क्र.१११.
३. डॉ.सचिदानंद शं. बिचेवार, 'परिवर्तनाचा महामेरु महात्मा बसवेश्वर' स्वाती प्रकाशन पूर्णा, प्रथम आवृत्ती : एप्रिल २०१५ पृ.क्र.५३.
४. डॉ. अशोक गं. मेनकुदळे उनि पृ.क्र.११७.
५. सुभाष कि. देशपांडे उनि पृ.क्र. १३५.